

STANISŁAW WITECKI
Uniwersytet Jagielloński
ORCID: 0000-0002-1521-1375

„FAKT SPOŁECZNY, NIECAŁOŚCIOWY”¹

„SOCIAL BUT NOT TOTAL FACT”

Nieszczęśliwy zbieg okoliczności sprawił, że waga tematu podjętego przez Katarzynę Pękacką-Falkowską nie wymaga uzasadnienia. W 2019 roku, gdy książka opuszczała drukarnię, epidemie chorób zakaźnych w naszej części świata były zjawiskiem niemal zapomnianym, o czym najlepiej świadczą groźne przesady antyszczepionkowe. Monografię czytałem jednak w marcu, a niniejszy tekst pisałem w kwietniu 2020 roku, obserwując rozwój pandemii COVID-19...

Wyjątkowość sytuacji skłaniała do refleksji nad możliwością wyciągnięcia lekcji z opisanych w książce wydarzeń i taktycznego puszczenia w niepamięć zastrzeżeń wobec przekonania, że historia jest nauczycielką życia. Niemniej, moim celem zgodnie z regułami sztuki pozostało sprawozdanie treści książki oraz ocena jej wpływu na rozwój historiografii. Szczęśliwie, ewidentnych błędów faktograficznych oraz błędnych bądź niedostatecznie przekonujących tez nie dostrzegłem i mogłem zrzucić z siebie obowiązek korekty i polemiki. Zgodnie z profilem czasopisma podjąłem jednak kwestie metodologii i narracji.

Katarzyna Pękacka-Falkowska jest pracownikiem Katedry i Zakładu Historii i Filozofii Nauk Medycznych Uniwersytetu Medycznego im. Karola Marcinkowskiego w Poznaniu. Ukończyła studia historyczne i socjologiczne, od początku kariery specjalizując się w dziejach medycyny nowożytnej ze szczególnym uwzględnieniem obszaru Prus Królewskich. Napisała na ten temat

---

¹ Recenzja książki Katarzyny Pękackiej-Falkowskiej, *Dżuma w Toruniu w trakcie III wojny północnej* (Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2019).

kilkanaście artykułów² oraz książkę³. Recenzowana monografia powstała na bazie pracy doktorskiej napisanej pod opieką profesora Krzysztofa Mikulskiego, obronionej z wyróżnieniem w 2012 roku i uhonorowanej Nagrodą Prezesa Rady Ministrów.

Książka zaczyna się od stosunkowo krótkiego wstępu. Autorka dokonała w nim krytycznego przeglądu literatury i wytłumaczyła przyjęte w pracy cezurę. Omówiła ogromny zasób zróżnicowanych formalnie źródeł, wymagających wielorakich, językowych i analitycznych kompetencji. Przebadła egodokumenty, kazania, modlitwy i traktaty medyczne, ale przede wszystkim, co uwidacznia się w strukturze i treści pracy, źródła o proveniencji instytucjonalnej: rozporządzenia i rachunki władz miejskich oraz metryki zborów protestanckich.

We wstępie znalazło się też miejsce na opis koncepcji całościowego faktu społecznego oraz społecznego konstruowania choroby, które w zamierzeniu autorki miały porządkować zebrane fakty i stanowić ich ramę interpretacyjną. Powołanie się na teorie rozwijane między innymi przez Emila Durkheima, Marcela Maussa, Claude'a Levi-Straussa i Martina Dingesę można odczytać jako zamiar napisania pracy o charakterze historyczno-antropologicznym, to znaczy wyjście poza analizę działań instytucji i tych aspektów życia społecznego, które da się policzyć. Podejście przywołanych klasyków myśli społecznej charakteryzuje się przecież, zgodnie z perspektywą antropologiczną, między innymi traktowaniem społeczeństwa jako rzeczywistości komunikacyjnej oraz postulatem holizmu i relatywizmu kulturowego⁴.

² Wymieniam tylko kilka najważniejszych tekstów z ostatnich lat. Autorka udostępnia swoje teksty na portalu Academia.edu, Pękacka-Falkowska, „Niebezpieczna profesja *tempore pestis*: sprawy o szerzenie dżumy w Warszawie, Poznaniu i Lublinie w trakcie wielkiej wojny północnej”, w: *Spółeczeństwo a dobroczynność i opieka społeczna. T. 6, Spółeczeństwo Staropolskie. Seria Nowa* (Warszawa: DiG, 2020); *eadem* i Bartosz Drzewiecki, „Projekt porządku akuszerskiego Towarzystwa Przyrodniczego w Gdańsku (Naturforschende Gesellschaft) z 1781 r.”, *Medycyna Nowożytna* 25, nr 2 (2019): 47–66; „Jacob Breyne's Horti sicci from 1659 and 1673”, *Zapiski Historyczne* 83 (2018): 47–83; *eadem*, „Instrumenty chirurgiczno-anatomiczne i rytownicze gdańskiego lekarza Christopha Gottwalda (1636–1700)”, *Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnych* 46, nr 3 (2018): 157–183; *eadem*, „Wokół sprzedaży gdańskiego muzeum doktorów Gottwaldów: Johann Philipp Breyne i jego korespondenci”, *Zapiski Historyczne* 82, nr 3 (2017): 33–50.

³ *Idem*, *Profilaktyka przeciwdżumowa w nowożytnym Toruniu na przykładzie działań administracyjnych i leczenia* (Toruń: Adam Marszałek, 2009).

⁴ Odwołam się do najbardziej syntetycznych, programowych i najbliższych mi tekstów ukazujących etos i historię antropologii i historiografii: Jerzy Topolski, Wojciech Wrzosek, i Ewa Domańska, *Między modernizmem a postmodernizmem. Historiografia wobec zmian w filozofii historii* (Poznań: Wydawn. Nauk. Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1994); Aron Guriewicz, „Historia i antropologia historyczna”, *PSL – Konteksty* 51, nr 1–2 (1997): 13–20; Clifford Geertz, „Historia i Antropologia”, *PSL – Konteksty* 51, nr 1–2 (1997): 6–12; Thomas H. Eriksen i Finn Nielsen, *A history of anthropology* (London; Sterling, Virginia: Pluto Press, 2001); Ewa Nowicka, *Świat człowieka - świat kultury* (Warszawa: PWN 2006); Krzysztof Zamorski, *Dziwna*

Katarzyna Pękacka-Falkowska wyciągnęła z przytaczanych koncepcji postulat zbadania dyskursów i działań wszystkich zaangażowanych instytucji i grup społecznych oraz osobistych doświadczeń, będących gwarantem realności faktów społecznych. Podkreśliła również, że badając epidemię w ten sposób, uzyskujemy szansę na dotarcie do „norm i reguł zachowania, zasad działania i sposobów myślenia, które obiektywizują się i wywierają wpływ na członków danej zbiorowości”⁵. Rzeczywiście po wielkich epidemiach jako wydarzeniach wyjątkowych, niecodziennych i tragicznych pozostały źródła tworzące szczeliny, przez które można zobaczyć ukryte warstwy kultury oraz zachowania indywidualne, które nie mieściły się w spektrum obowiązujących norm. Niektóre, jak na przykład dekapitacja, wyrwanie i ćwiartowanie serc oraz spalenie na stosie ciał ofiar pomoru uznanych za upiory, do którego doszło w Kuczy na Podolu w 1762 roku wywołują szok kulturowy, którego oswojenie wymaga głębokiej interpretacji przez pryzmat całokształtu dostępnej wiedzy⁶.

Nie jest więc zaskakujące, że badanie epidemii z punktu widzenia społeczno-kulturowego ma ugruntowaną tradycję, a sama dżuma z lat III wojny północnej posiada bogatą literaturę, która w większości znalazła się w bibliografii Katarzyny Pękackiej-Falkowskiej. Warto jednak wymienić przynajmniej syntezę Andrzeja Karpińskiego oraz napisaną ze szczególnie antropologiczną wrażliwością monografię Jana Kracika, które, mimo że nie powołują się szeroko na teorie, realizują w praktyce postulaty postawione przez Katarzynę Pękacką-Falkowską i powinny stanowić ważny punkt odniesienia do dalszych badań⁷.

Rozdział następujący po teoretycznym wstępie w podtytule został określony jako „kronika wydarzeń”, co doskonale oddaje jego formę. Znalazł się w nim opis lat dżumy – szczegółowy i odnotowujący nieomal każdy dzień. Intencja autorki jest łatwa do odczytania. Chodziło o uporządkowanie materiału, wstępną prezentację faktów, które w dalszej kolejności miały być poddane syntetyzującej interpretacji jako całościowy fakt społeczny.

Niezależnie od stopnia szczegółowości kroniki, nie można przedstawić wszystkich wydarzeń. Konieczna jest selekcja i obróbka informacji znalezionych w źródłach. Jedną z możliwych dróg jest uogólnienie oznaczające rezygnację z opisu każdej wiadomości o dżumie wysłanej i odebranej przez władze miejskie, na rzecz zbiorczego opisu częstotliwości, natężenia, treści, kierunku i metody przekazu tych informacji. Zamiast przytaczania każdego

---

rzeczywistość, wstęp do ontologii historii (Kraków: Księgarnia Akademicka, 2008); Jack David Eller, *Antropologia kulturowa. Globalne siły, lokalne światy* (Kraków: WUJ, 2012).

⁵ Pękacka-Falkowska, *Dżuma w Toruniu w trakcie III wojny północnej*, 9.

⁶ Ewa Kaźmierczyk, „Zaraza we wsi Kuczy w 1762 roku jako przykład postępowania wobec morowego powietrza na wsi w epoce nowożytnej”, *ZNUJ Prace Historyczne* 141, nr 3 (2015): 654–674. Więcej na temat koncepcji szoku kulturowego w analizie historycznej, por. Robert Darnton, *Wielka masakra kotów i inne epizody francuskiej historii kulturowej* (Warszawa: PWN, 2012).

⁷ Andrzej Karpiński, *W walce z niewidzialnym wrogiem. Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne* (Warszawa: Neriton, 2000); Jan Kracik, *Pokonać czarną śmierć. Staropolskie postawy wobec zarazy* (Kraków: Wydawnictwo M, 1991).

zarządzenia dżumowego, można przykładowo podsumować ich formę, szybkość reakcji na wydarzenia, zbieżność z działaniem innych miast⁸. Oczywiście takie podejście utrudnia udokumentowanie przypisem źródłowym każdego wydarzenia. Jeżeli więc jedynym celem kroniki jest uwiarygodnienie rekonstruowanych zdarzeń, można przyjąć jeszcze oszczędniejszą i mocniej porządkującą formę kalendarium zamieszczonego w aneksie, w którym każdy wers zaczynałby się od daty dziennej, a opis zostałby zawężony do równoważnika zdań. Wtedy rzecz jasna tym bardziej konieczne byłoby dokonanie zaproponowanych uogólnień w pozostałych częściach monografii.

Przyjęta przez autorkę forma z pewnością pozwoliła zrealizować zamierzone cele, ale przyniosła też skutki niepożądane. Pierwszym z nich są powtórzenia, w szczególności przy omówieniu działań władz miejskich. W kronice zostały nieomal sparafrazowane rozporządzenia, a w następnych rozdziałach zabieg ten został powtórzony. Drugim jest obecność fragmentów niekoniecznie związanych z tematem, choć obecnych w źródłach, takich jak na przykład przebieg procesu sądowego o konfiskatę bydła czy szczegóły egzekucji testamentu po zmarłym chirurgu. Trzecim są trudności w przyswojeniu informacji, które wykraczają poza kalendarium, ale nie są jeszcze wpisane w kontekst i wyjaśnione.

Na marginesie pierwszej części książki warto zaznaczyć, że jej modelowym czytelnikiem jest specjalista od historii miast nowożytnych. Z tego wynika szczegółowość, ekstensywne przytaczanie lub parafrazowanie źródeł i umieszczenie obszernego aneksu. Tym można również tłumaczyć używanie bez wytłumaczenia takich pojęć jak kamlaria (kolegialny urząd miejski zajmujący się gospodarką i rachunkowością miejską) lub III ordynek (reprezentacja drobnych kupców i rzemieślników we władzach miejskich) oraz nieprzytaczanie istotnych informacji, takich jak proporcje między mieszkańcami Torunia wyznania luterańskiego i katolickiego lub kompetencje wymienionych wyżej instytucji miejskich. Przedstawienie tych informacji i wyjaśnień obyłoby się bez szkody dla profesjonalistów, a znacznie ułatwiłoby odbiór szerszej publice, która przecież ze względu na wagę tematu mogła i powinna być zainteresowana lekturą.

Następująca po kronice część druga nosi tytuł „Od religii do demografii” i zawiera analizy kolejnych aspektów składających się według autorki na całościowy fakt społeczny. Rozpoczyna się od religii, a konkretnie od postaw toruńskich protestantów wobec zarazy. Podrozdział jest w istocie analizą jednego, okazjonalnego kazania zatytułowanego *Der Christliche Patient* (Pacjent chrześcijański), wygłoszonego w czasie epidemii przez Ephraima Praetoriusa. Ma on formę szczegółowego omówienia treści mowy, na bieżąco osadzonej w kontekście ówczesnej wiedzy medycznej i teologicznej, zakończono go krótkim podsumowaniem. Badaczka zwróciła w szczególności uwagę na

⁸ Tak uczyniła np. Emilia Karpacz, opisując w artykule najważniejsze, czyli nie wszystkie, wiadomości o działaniach władz miejskich Krakowa w czasie tej samej epidemii: Emilia Karpacz, „«Oplakane czasy» - epidemia dżumy w Krakowie w latach 1707–1710”, *Folia historica cracoviensia* 18 (2012): 239–256.

powiązanie i wzajemne wsparcie dyskursu teologicznego, medycznego i politycznego, co zinterpretowała poprzez przytoczone teorie społecznych funkcji religii. Analizę zamknęła uwagą, że kazanie to można postrzegać jako „wzór całościowy, a więc i społecznego habitusu nowożytnego człowieka, doświadczającego zarazy i z nią walczącego”.

Rzeczywiście był to tekst normatywny, głoszony przez osobę o wysokim statusie społecznym oraz poważaniu, wynikającym z wcześniejszych doświadczeń w pracy przy chorych. Kazanie było rozpowszechnione nie tylko w czasie jego wygłoszenia, ale również w drodze druku. Co prawda wydanie nastąpiło wiele lat po zakończeniu zarazy, ale świadczy to przynajmniej o uznaniu jego wartości wśród elity. Zgodnie z metodą wypracowaną w ramach społecznej historii idei można uznać, że ilustruje ono normy i wartości przedstawiane do wiadomości większości, a przez dobrze wykształconą i dobrze uposażoną mniejszość zapewne także wyznawane. Warto jednak podkreślić, że nie każde drukowane kazanie może być automatycznie traktowane jako źródło do historii mentalności⁹.

W podrozdziale można przeczytać, że:

[...] w 1708 roku w Toruniu można było zaobserwować wyraźną intensyfikację praktyk religijnych. Między innymi Rada Miejska ustanowiła 17 sierpnia i 12 października dniami postu, pokuty i modlitwy. Ponadto w mieście odprawiano okazjonalne msze białalne o odwrócenie nieszczęścia, organizowano kwesty przykościelne, kolportowano specjalne drukowane modlitwy przeciwmorowe oraz oddawano się dewocji indywidualnej. Tak samo postępowano dwa lata później w trakcie kolejnej fali zarazy w 1710 roku.

Niestety poza kwestią zbiorów pieniędzy, o większości tych praktyk autorka nie napisała więcej, mimo znajomości opisujących je źródeł (pamiętniki, modlitwy, księgi sądowe). Badania praktyk religijnych w czasie dżumy w początku XVIII wieku były już prowadzone chociażby przez Jana Kracika i Tomasza Wiślicza, a niedawno przez Andrzeja Marianiego¹⁰. Nie wyczerpują one jednak tematu i analiza przypadku toruńskiego byłaby bardzo wartościowa. Mam nadzieję, że

⁹ Darnton, „In Search of the Enlightenment: Recent Attempts to Create a Social History of Ideas”, *The Journal of Modern History* 43, nr 1 (1971): 113–132; *idem*, „Discourse and Diffusion”, *Contributions to the History of Concepts*, 1, nr 1 (2005): 21–28; Jerzy Roniker, „Metodologia historii mentalności w badaniach nad książką i czytelnictwem”, w: *Książka polska w okresie zaborów*, red. Maria Kocójowa (Kraków: Universitas, 1991): 61–74; Quentin Skinner, „On Intellectual History and the History of Books”, *Contributions to the History of Concepts* 1, nr 1 (2005): 29–36; Robert Kościelny, „Kazania barokowe jako źródło do badań nad mechanizmami kształtowania postaw mieszkańców Rzeczypospolitej”, *Nasza Przyszłość* 97 (2002): 89–124; Bogdan Rok, „Staropolskie kazania XVIII w. – postulaty badawcze”, w: Bogdan Rok, *Świat kultury staropolskiej. Teksty źródłowe i studia* (Toruń: Adam Marszałek, 2014): 173–196.

¹⁰ Jan Kracik, „Praktyki religijno-magiczne na Górze Witosławskiej w czasie epidemii 1708 roku”, *Roczniki Teologiczno-Kanoniczne* 22, nr 4 (1975): 149–158; Tomasz Wiślicz, „Religijność wiejska w Rzeczypospolitej szlacheckiej”, *Barok* 11 (2004): 97–118; Andrea Mariani, „Jezuici prowincji litewskiej wobec epidemii dżumy z lat 1708–1711”, *Zapiski Historyczne* 81, nr 2 (2016): 65–104.

autorka w przyszłości ją podejmie, któż bowiem w tym momencie ma do tego większe kompetencje?

Drugim po religii tematem podjętym przez Katarzynę Pękacką-Falkowską była troska o chorych, a konkretnie działalność miejskiego lazaretu oraz Pest-Cassy, czyli instytucji zbierającej i wydającej pieniądze na walkę z epidemią, w tym przede wszystkim zatrudnienie pracowników służb przeciwepidemicznych. Forma rozdziału podyktowana jest charakterem źródeł, a każda kolejna część jest analizą innego typu materiałów. Możemy przeczytać między innymi szczegółowe omówienie treści ordynacji przeciwdżumowych oraz statutów lazaretu, rekonstrukcje wyglądu siedziby tej instytucji oraz przytoczenie opinii współczesnych na jej temat. Najwięcej uwagi autorka poświęciła jednak finansom miejskich instytucji. Przedstawiła kilkanaście tabel zawierających źródła i kwoty przychodów oraz cele i sumy wydatków, których omówienie przynosi konstatację, że to Pest-Cassa, a nie kamlaria brała na siebie finansowy ciężar walki z chorobą. Ciekawe wnioski wypływają z analizy założenia i utrzymywania przez kilkadziesiąt lat miejskich obligacji, których odsetki były przeznaczone na walkę z przyszłymi epidemiami. Działania władz toruńskich wyłamywały się bowiem z opisywanego w literaturze schematu zapominania o przeszłych kataklizmach naturalnych i będącego tego konsekwencją ciągłego nieprzygotowania na następne.

W rozdziale można znaleźć wiele fascynujących informacji składających się na społeczno-kulturowy portret społeczności miejskiej, takich jak finansowanie przez część elity leczenia służby domowej i znaczna hojność wobec Pest-Cassy z jednej strony, a problemy ze znalezieniem lokum dla pracowników służb przeciwdżumowych czy brak chętnych do objęcia funkcji pastora dżumowego – z drugiej. Jednakże wątki te zostały poruszone niejako przy okazji analiz rozporządzeń administracyjnych i rachunków. Mogą umknąć uwadze czytelnika skupionego na odczytaniu licznych, surowych i rzadko interpretowanych danych liczbowych¹¹.

W omawianym podrozdziale znalazły się ponadto trzy krótkie opowieści, nazwane przez autorkę ekskursami mikrohistorycznymi, skonstruowane w oparciu o kazanie pogrzebowe po śmierci burmistrzowej, pamiętnik aptekarza i akta procesu sądowego o zabójstwo. Przytoczone źródła nadają się wyśmienie do analizy mikrohistorycznej. Nasycenie informacjami brzemiennymi w znaczeniu pozwala je potraktować jako substytut gęstego opisu, a ich przedmiot, czyli zdarzenia graniczne bądź wysoce nietypowe, pozwala dojrzeć ukryte pokłady kultury. Niestety autorka programowo pozostawiła je bez komentarza¹². W tekście odgrywają rolę barwnej ilustracji, a nie punktu wyjścia do

¹¹ Wzorem głębokiej kulturowej interpretacji niemych, surowych informacji pochodzących z seryjnych źródeł może być monografia: Jarosław Dumanowski, *Świat rzeczy szlachty wielkopolskiej w XVIII wieku* (Toruń: UMK, 2006).

¹² Jedną z tych historii autorka opublikowała jako osobne studium. Zawarła w nim dużo więcej szczegółów, ale również nie podjęła się głębszej interpretacji. Na portalu academia.edu określiła tekst jako popularnonaukowy, Pękacka-Falkowska, „Miłość w czasach zarazy, czyli mór, pantofel i muzyka”, *Rocznik Toruński* 40 (2013): 173–184.

pogłębionej, kulturowej analizy¹³. Powołanie się na bogatą tradycję badań mikrohistorycznych można uznać za nadużycie pojęcia, szczególnie w kontekście prac Ewy Kaźmierczyk, Tomasza Wiślicza i Jana Kracika, które mimo że nie powołują się na tę metodologię, realizują jej założenia¹⁴.

Przedostatni rozdział rozprawy poświęcony został trosce o zmarłych, a przede wszystkim pochówkom. W pierwszej kolejności autorka opisała pracę tragarzy morowych. Obok spraw podstawowych, takich jak ich zarobki, pochodzenie społeczne i proces rekrutacji, podjęła interesującą z punktu widzenia społeczno-kulturowego kwestię złej opinii, jaką cieszyli się wśród pozostałych obywateli, wynikającą z ich rzekomo złych obyczajów. Rzeczywiście źródła wskazują na nienormatywne zachowania, które należałoby interpretować przez pryzmat wyjątkowo ciężkiej i groźnej pracy i poczucia anomii wynikającej z ekstremalnego doświadczenia epidemii. Następnie badaczka przeanalizowała formę i miejsce pogrzebów, poczynając od elity, która mogła liczyć na pochówek na cmentarzu parafialnym z zachowaniem pełnego ceremoniału, po biedotę i przyjezdnych, których ciała chowano w zbiorowych anonimowych mogiłach, a w czasie mrozów po prostu układano na powierzchni i przysypywano ziemią. Poruszając temat stosunku do zmarłych autorka najpełniej zrealizowała postulaty analizy socjologicznej, przeanalizowała bowiem praktykę życia codziennego i stojące za nimi wzorce kulturowe i uwarunkowania ekonomiczne. Ustalenia te warto w przyszłości zestawić z wynikami badań Mateusza Wyźgi nad praktykami pogrzebowymi na wsi podkrakowskiej¹⁵.

W rozdziale została także podjęta próba ustalenia szacunkowych strat demograficznych spowodowanych przez dżumę. Badaczka odnalazła szereg źródeł dotyczących tej kwestii, w tym przede wszystkim: rachunki Pest-Cassy obrazujące dzienną liczbę finansowanych przez tę instytucję pogrzebów, księgi metrykalne toruńskich parafii luterańskich oraz anonimową listę zmarłych

¹³ Więcej na temat metody i praktyki mikrohistorycznej, zob. Carlo Ginzburg, *Ser i robaki: wizja świata pewnego młynarza z XVI w.* (Warszawa: PIW, 1989); Ewa Domańska, *Mikrohistorie: spotkania w międzyświatach* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1999); Piotr Guzowski, „Mikrohistorie chłopów polskich XV i XVI wieku”, w: *Nad społeczeństwem staropolskim T. 1. Kultura, instytucje gospodarka w XVI XVIII stuleciu*, red. Karol Łopatecki, Wojciech Walczak (Białystok: Ośrodek Badań Europy Środkowo-Wschodniej, 2007): 297–304; Krystian Gorzan, „Giovanni Levi's conception of microhistory”, *Historyka. Studia Metodologiczne* 37–38 (2008): 77–90; Darnton, *Wielka masakra kotów...*; Ewa Domańska, „Historia antropologiczna. Mikrohistoria”, w: Natalie Zemon Davis, *Powrót Martina Guerre'a* (Poznań: Zysk i S-ka, 2011): 195–234; Barbara Klich-Kluczevska, „Przypadek Marii spod Bochni. Próba analizy mikrohistorycznej procesu o aborcję z 1949 roku”, *Rocznik Antropologii Historii* 2, nr 1 (2012): 195–209.

¹⁴ Kaźmierczyk, „Zaraza we wsi Kuczy”; Wiślicz, *Religijność wiejska*; Kracik, *Praktyki religijno-magiczne*.

¹⁵ Mateusz Wyźga, „«Teraz robak, proch i nic». Cmentarze wiejskie pod Krakowem w czasach staropolskich”, w: *O dziedzictwie kulturowym wsi podkrakowskiej*, red. Mateusz Wyźga (Kraków–Raciborowice: Wydawnictwo Czuwajmy, 2012): 73–94; *idem*, „Funkcjonowanie wiejskich cmentarzy parafii katolickich w dobie przedrozbiorowej na przykładzie dekanatów Nowa Góra, Skala i Proszowice z okolic Krakowa”, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 62, nr 3 (2014): 441–462.

sporządzoną zapewne przez jednego z rachmistrzów dżumowych. Na ich podstawie przeanalizowała między innymi liczbę i sezonowość zgonów, małżeństw i poczęć, umieralność oraz socjotopografię dżumy.

Demograficzna część pracy jest przepełniona powtarzającymi się wykresami prezentującymi dane dotyczące tych samych zjawisk, ale w oparciu o dane z różnych źródeł, uzupełnionymi przez wykresy z wszystkimi danymi łącznie, ale na osobnych liniach lub w osobnych słupkach. Przyjęcie takiej formy narracji wynikało zapewne z chęci przedstawienia wszystkich dowodów i uwiarygodnienia ostatecznych wniosków. Jednakże konkluzje giną w gąszczu danych, a czytelnik ma prawo czuć się zagubiony również dlatego, że różnica w charakterze i przydatności informacji zawartych w poszczególnych źródłach nie jest jasno wyłożona. Książka jest więc przykładem rzadkiego w rzemiośle nowożytniczym nadmiaru informacji. W takich przypadkach warto chyba zaryzykować i po prezentacji wszystkich źródeł wybrać najbardziej wiarygodne bądź sprowadzić zawarte w nich dane do wspólnego mianownika i prezentować wykresy przyjętych miar ogólnych, na przykład umieralności, a nie, w zależności od źródła, liczby pogrzebów bądź zgonów takiej, a potem innej grupy obywateli.

W większości przypadków wykresy i tabele przedstawiają dane nieomal surowe. Przykładowo autorka napisała, że dzieci stanowiły 40% ofiar dżumy, z czego wyciągnęła wnioski, że były na nią bardziej narażone. Nie zestawia tego jednak z informacją o tym, jaką część zmarłych niezależnie od dżumy stanowiły dzieci oraz jaka część dziecięcej populacji zmarła na tę chorobę. Brak tych analiz przy ogólnie znanej wysokiej śmiertelności dzieci wywołuje wątpliwość, czy dżuma rzeczywiście czyniła tu różnicę¹⁶. Z drugiej strony autorka wprowadziła bardzo specjalistyczny wskaźnik Dupâquiera bez wystarczającego wytłumaczenia, do czego on służy i dlaczego warto go zastosować. W rozdziale demograficznym można znaleźć wiele informacji, takich jak zmiana dynamiki poczęć i ślubów, które warto poddać w przyszłości głębszej interpretacji kulturowej, tak jak w analizach ksiąg metrykalnych czyni między innymi Mateusz Wyżga¹⁷.

Ostatni rozdział został poświęcony nowożytnej fizjologii strachu. Autorka odczytała najbardziej rozpowszechnione i znane w Toruniu teksty dyskursu teologicznego oraz medycznego, przedstawiając pogłębioną analizę z pogranicza historii idei i historii mentalności elit. W rezultacie przedstawiła

¹⁶ Cezary Kukło, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej* (Warszawa: DiG, 2009); Piotr Guzowski, „Badania demograficzne nad rodziną wiejską w okresie staropolskim”, w: *Struktury demograficzne rodziny na ziemiach polskich do połowy XX wieku. Przegląd badań i problemów*, red. Piotr Guzowski, Cezary Kukło (Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2014): 11–31.

¹⁷ M. Wyżga, *Homo movens. Mobilność chłopów w mikroregionie krakowskim w XVI–XVIII wieku* (Kraków: Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, 2019); *idem*, *Parafia Raciborowice. Od XVI do końca XVIII wieku. Studium o społeczności lokalnej* (Kraków: Księgarnia Akademicka, 2011); Tomasz Wiślicz, „«Parafia Raciborowice od XVI do końca XVIII wieku. Studium o społeczności lokalnej»”, Mateusz Wyżga, Kraków 2011: [recenzja]”, *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych* 72 (2012): 247–255.

koncepcję błędnego koła, w którym strach przed karą boską i strach przed zachorowaniem napędzały się wzajemnie, prowadząc do przełomów duchowych, a w opinii współczesnych również jak najbardziej realnie do śmierci. W rozważaniach na ten temat autorka zbliżyła się najbardziej do deklarowanej we wstępie koncepcji społecznego faktu całościowego.

Treść całej monografii nie realizuje jednak w pełni wymaganych przez tę teorię postulatów badawczych. Katarzyna Pękacka-Falkowska w swoich analizach skupiła się bowiem na działaniach władz miejskich i w mniejszym stopniu kościołów luteranckich. Pominęła natomiast praktykę i wzorce życia codziennego, w tym kult religijny oraz stojącą za nimi mentalność, a w jej ramach pobożność. Ograniczenie badań do działań instytucji było zapewne podyktowane wykorzystanymi źródłami, ale ich selekcja leżała już po stronie autorki. W bibliografii można znaleźć wiele opracowań z zakresu kulturowej historii dżumy, ale rzadko są one wykorzystywane w podejmowanych analizach. Zamieszczone w pracy ekskursy mikrohistoryczne oraz kulturowa interpretacja zamieszczona w ostatnim rozdziale są dowodami na dostępność materiałów pozwalających badać życie torunian, a nie tylko politykę władz miejskich. Pominięcie pewnych problemów badawczych, a skupienie uwagi na innych co do zasady nie powinno być przedmiotem krytyki. W przypadku recenzowanej monografii autorka sama zadeklarowała jednak szerszy program badań i pozostaje ponownie wyrazić nadzieję, że jako osoba najlepiej zapoznana ze źródłami podejmie temat ponownie. Parafrazując słynną radę Marca Blocha skierowaną do Fernanda Braudela, może tym razem problemem badawczym uczyni życie torunian w czasie dżumy, a nie dżumę w Toruniu.

Powyższe sugestie nie podważają oczywiście wartości podjętych przez autorkę analiz i wagi ustalonych przez nią faktów. Szczególnie, że niewątpliwą zaletą książki jest zamieszczony w niej obszerny aneks prezentujący edycję większości najistotniejszych źródeł. Autorka włożyła w monografię ogromny nakład pracy i znacznie przybliżyła zrozumienie historycznego doświadczenia epidemii w nowożytnym Toruniu, Prusach Królewskich oraz niemieckojęzycznych i luteranckich miastach.

BIBLIOGRAFIA

- Darnton, Robert. „In Search of the Enlightenment: Recent Attempts to Create a Social History of Ideas”. *The Journal of Modern History* 43, nr 1 (1971): 113–132.
- Darnton, Robert. „Discourse and Diffusion”. *Contributions to the History of Concepts*, 1, nr 1 (2005): 21–28.
- Darnton, Robert. *Wielka masakra kotów i inne epizody francuskiej historii kulturowej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2012.
- Domańska, Ewa. *Mikrohistorie: spotkania w międzyświatach*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1999.
- Domańska, Ewa. „Historia antropologiczna. Mikrohistoria”. W: Natalie Zemon Davis, *Powrót Martina Guerre’a*. 195–234. Poznań: Zysk i S-ka, 2011.

- Dumanowski, Jarosław. *Świat rzeczy szlachty wielkopolskiej w XVIII wieku*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2006.
- Eller, Jack David. *Antropologia kulturowa. Globalne siły, lokalne światy*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2012.
- Eriksen, Thomas Hylland; Finn Sivert Nielsen. *A History of Anthropology*. London; Sterling, Virginia: Pluto Press, 2001.
- Geertz, Clifford. „Historia i Antropologia”. *PSL – Konteksty* 51, nr 1–2 (1997): 6–12.
- Ginzburg, Carlo. *Ser i robaki: wizja świata pewnego młynarza z XVI w.* Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1989.
- Gorzan, Krystian. „Giovanni Levi’s Conception of Microhistory”. *Historyka. Studia Metodologiczne* 37–38 (2008): 77–90.
- Guriewicz, Aron. „Historia i antropologia historyczna”. *PSL – Konteksty* 51, nr 1–2 (1997): 13–20.
- Guzowski, Piotr. „Mikrohistorie chłopów polskich XV i XVI wieku”. W: *Nad społeczeństwem staropolskim T. 1. Kultura, instytucje gospodarka w XVI XVIII stuleciu*, red. Karol Łopatecki i Wojciech Walczak, 297–304. Białystok: Ośrodek Badań Europy Środkowo-Wschodniej, 2007.
- Guzowski, Piotr. „Badania demograficzne nad rodziną wiejską w okresie staropolskim”. W: *Struktury demograficzne rodziny na ziemiach polskich do połowy XX wieku. Przegląd badań i problemów*, red. Piotr Guzowski, Cezary Kukło, 11–31. Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2014.
- Karpacz, Emilia. „«Oplakane czasy» – epidemia dżumy w Krakowie w latach 1707–1710”. *Folia Historica Cracoviensia* 18 (2012): 239–256.
- Karpiński, Andrzej. *W walce z niewidzialnym wrogiem. Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne*. Warszawa: Neriton, 2000.
- Kaźmierczyk, Ewa. „Zaraza we wsi Kuczy w 1762 roku jako przykład postępowania wobec morowego powietrza na wsi w epoce nowożytnej”. *ZNUJ Prace Historyczne* 141, nr 3 (2015): 654–674.
- Klich-Kluczevska, Barbara. „Przypadek Marii spod Bochni. Próba analizy mikrohistorycznej procesu o aborcję z 1949 roku”. *Rocznik Antropologii Historii* 2, nr 1 (2012): 195–209.
- Kościelny, Robert. „Kazania barokowe jako źródło do badań nad mechanizmami kształtowania postaw mieszkańców Rzeczypospolitej”. *Nasza Przyszłość* 97 (2002): 89–124.
- Kracik, Jan. „Praktyki religijno-magiczne na Górze Witosławskiej w czasie epidemii 1708 roku”. *Roczniki Teologiczno-Kanoniczne* 22, nr 4 (1975): 149–158.
- Kracik, Jan. *Pokonać czarną śmierć. Staropolskie postawy wobec zarazy*. Kraków: Wydawnictwo M, 1991.
- Kukło, Cezary. *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*. Warszawa: DiG, 2009.
- Mariani, Andrea. „Jezuici prowincji litewskiej wobec epidemii dżumy z lat 1708–1711”. *Zapiski Historyczne* 81, nr 2 (2016): 65–104.
- Nowicka, Ewa. *Świat człowieka - świat kultury*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006.
- Pękacka-Falkowska, Katarzyna. *Profilaktyka przeciwdżumowa w nowożytnym Toruniu na przykładzie działań administracyjnych i leczenia*. Toruń: Adam Marszałek, 2009.
- Pękacka-Falkowska, Katarzyna. „Wokół sprzedaży gdańskiego muzeum doktorów Gottwaldów: Johann Philipp Breyne i jego korespondenci”. *Zapiski Historyczne* 82, nr 3 (2017): 33–50.
- Pękacka-Falkowska, Katarzyna. „Jacob Breyne’s Horti sicci from 1659 and 1673”. *Zapiski Historyczne* 83 (2018): 47–83.
- Pękacka-Falkowska, Katarzyna. „Instrumenty chirurgiczno-anatomiczne i rytownicze gdańskiego lekarza Christopha Gottwalda (1636–1700)”. *Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnych* 46, nr 3 (2018): 157–183.

- Pękacka-Falkowska, Katarzyna. *Dżuma w Toruniu w trakcie III wojny północnej*. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2019.
- Pękacka-Falkowska, Katarzyna. „Miłość w czasach zarazy, czyli mór, pantofel i muzyka”, *Rocznik Toruński* 40 (2013): 173–184.
- Pękacka-Falkowska, Katarzyna; Bartosz Drzewiecki. „Projekt porządku akuszerskiego Towarzystwa Przyrodniczego w Gdańsku (Naturforschende Gesellschaft) z 1781 r.”. *Medycyna Nowożytna* 25, nr 2 (2019): 47–66.
- Pękacka-Falkowska, Katarzyna, „Niebezpieczna profesja *tempore pestis*: sprawy o szerzenie dżumy w Warszawie, Poznaniu i Lublinie w trakcie wielkiej wojny północnej”. W: *Spółeczeństwo o dobroczynność i opieka społeczna. T. 6, Spółeczeństwo Staropolskie. Seria Nowa*. Warszawa: DiG, 2020.
- Rok, Bogdan. „Staropolskie kazania XVIII w. – postulaty badawcze”. W: Bogdan Rok, *Świat kultury staropolskiej. Teksty źródłowe i studia*. Toruń: Adam Marszałek, 2014.
- Ronikier, Jerzy. „Metodologia historii mentalności w badaniach nad książką i czytelnictwem”. W: *Książka polska w okresie zaborów*, red. Maria Kocójowa, 61–74. Kraków: Universitas, 1991.
- Skinner, Quentin. „On Intellectual History and the History of Books”. *Contributions to the History of Concepts* 1, nr 1 (2005): 29–36.
- Topolski, Jerzy; Wojciech Wrzosek; Ewa Domańska. *Między modernizmem a postmodernizmem. Historiografia wobec zmian w filozofii historii*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1994.
- Wiślicz, Tomasz. „Religijność wiejska w Rzeczypospolitej szlacheckiej”. *Barok* 11 (2004): 97–118.
- Wiślicz, Tomasz. „«Parafia Raciborowice od XVI do końca XVIII wieku. Studium o społeczności lokalnej», Mateusz Wyźga, Kraków 2011: [recenzja]”. *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych* 72 (2012): 247–255.
- Wyźga, Mateusz. „«Teraz robak, proch i nic». Cmentarze wiejskie pod krakowem w czasach staropolskich”. W: *O dziedzictwie kulturowym wsi podkrakowskiej*, red. Mateusz Wyźga, 73–94. Kraków–Raciborowice: Wydawnictwo Czuwajmy, 2012.
- Wyźga, Mateusz. „Funkcjonowanie wiejskich cmentarzy parafii katolickich w dobie przedrozbiorowej na przykładzie dekanatów Nowa Góra, Skąła i Proszowice z okolic Krakowa”. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 62, nr 3 (2014): 441–462.
- Wyźga, Mateusz. *Homo movens. Mobilność chłopów w mikroregionie krakowskim w XVI–XVIII wieku*. Kraków: Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, 2019.
- Wyźga, Mateusz. *Parafia Raciborowice. Od XVI do końca XVIII wieku. Studium o społeczności lokalnej*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2011.
- Zamorski, Krzysztof. *Dziwna rzeczywistość, wstęp do ontologii historii*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2008.